

W KRĘGACH CIEMNOŚCI I ŚWIATŁA

czyli

o przedstawieniach dla dorosłych

JÓZEF SZCZAWIŃSKI

NIE chcemy już słyszeć o przeżywanym się teatrów. Scena przemawia do mniejszej liczby odbiorców niż film lub literatura, ale umie przemówić dobitniej. Więcej — scena bywa doskonałym sprawdzianem celności słowa, prawdziwości sytuacji, żywotności papierowych postaci. Surowe rygory sceny oświetlają każdy fałsz psychologiczny, każdą rysę na prawdziwie artystycznej utworu. A dotyczy to nie tylko warsztatowej, dramatycznej warstwy dzieła, lecz jego całej struktury, łącznie z zawartością ideową. Dlatego cieszymy się, że wielka dyskusja o współczesności trafiła i na deskę sceniczną.

Nie szukajmy jednak na scenie rozwiązań i wskazówek. Jeśli sztuka jest — „wymierzaniem sprawiedliwości prawdzie” — utwór dramatyczny w jego ostatecznej scenicznej formie koncentruje się przede wszystkim na ocenie rzeczywistości poprzez ocenę ludzkiego działania. Odbija i osądza rzeczywistość, a nie tworzy jej wzorców. Jest sądem, nie poszukiwaniem metody.

★

Dzieło ożywione na scenie — to struna wrażliwa, czuła nie tylko na braki warsztatu dramatycznego czy ubogosc wizji inscenizatorskiej. Scena nie znosi prymitywu, ale też łatwo gubi się w mętniactwie. Wielowarstwowość treści, konieczna, by utwór nie razął głuchą pustką, nie zwalnia od obowiązku klarowności. Jeśli dzieło dramatyczne ma odbić światła rzeczywistości, jeśli ma tworzyć z nich nowy świat, niezbędna będzie świadoma organizacja nie tylko tworzywa, ale i treści, którymi jest ono przesycone. Wie-

łość nie wyklucza ładu, przeciwnie, jeśli nie ma być chaosem, w którym nic nie oznacza, podlegać będzie ścisłej hierarchizacji swoich członów, nie mówiąc już o ich selekcji. Adaptowana na scenę powieść Jerzego Andrzejewskiego „Ciemności kryją ziemię”, tak sugestywnie przemawia ze sceny Teatru Nowego w Łodzi dzięki temu, że Kazimierz Dajmek stworzył właściwie nowy — wór ściśle sceniczny.

Nieco inaczej jest z jednoaktówkami Jerzego Broszkiewicza. Zasugerowany wielością zdarzeń, z których każde jest ważne, nasycając swój utwór aktualnością i aluzją, zaczerpnął autor zbyt wielki, jak na wytrzymałość utworu dramatycznego, haust publicystyki. Zamiar pułcystyczny nie zawsze mógł zmieścić się w ograniczonych ramach debiutu scenicznego. Nie oznacza to, by Broszkiewicza zawiódł jego zmysł dramatyczny. Wszystkie trzy jednoaktówki ogląda się z dużym zaciekawieniem.

★

Cóż więc stanowi najbardziej eksponowany problem obydwóch teatralnych wydarzeń? Jak już wskazuje sam tytuł, Broszkiewicz koncentruje się wokół pojęcia władzy. W „Klaudiuszu” zaprezentowano nam pewien rodzaj mechanizmu zdobywania władzy, następne jednoaktówki mówią również o mechanizmach jej działania. Ale, aby mieć realne podstawy do zdobycia i utrzymywania władzy, trzeba przedstawić dostateczne po temu racje. Siła jako jedyna argumentacja polityczna nie może być brana pod uwagę, jeśli zakładamy trwałość systemu. Nawet tam, gdzie jest ona jedynym uzasadnieniem, zostaje

przybrana w argumenty idei. Kamieniem probierczym idei będzie zaś jej stosunek do spraw człowieka. Inaczej idea pozostanie szyldem, parawanem, reklamą, będzie fałszem.

U Klaudiusza pojęcie republiki jest pierwszym szczeblem, na którym postawił nogę, by wspiąć się po władzę. Stary król Filip troską o „Wielką Hiszpanię” usiłuje zastąpić sobie oczy przed przerażającym obrazem swoich przydługich rządów. Jeszcze zdecydowanie i dojrzałej występuje to wszystko w adaptacji scenicznej powieści Andrzejewskiego. Tutaj, w świadomości Torquemady i jego otoczenia, pojęcie idei walki dobra ze złem jest nierozdzielnie spójne z pojęciem Inkwizycji, a więc zaciera się granica między celem i działaniem. A zresztą, spotykamy się i tu z ideą w czystej, wysublimowanej formie. Mówi o niej Głos (nie dociekajmy, czym jest głosem):

„Wówczas powodując się najbardziej bezinteresownym uczuciem, wynikającym ze zrozumienia niedzy istnienia, dałem ludziom — wybacz jeśli to znów zabrzmie nieskromnie — dałem wówczas ludziom ideę, ponieważ tylko ona może dać godziwy sens ludzkiej egzystencji. Cóż wart ten świat, gdy nie posiada sensu? Prawa do gwańtu i krwi człowiek łaknął. Za uświetnieniem okrucieństw i zbrodni tęsknił. Sublimacja okazała się koniecznością. Doprawdy, dając ludziom ideę wy-

(Dokończenie na str. 11)

KIERUNKI

W KRĘGACH CIEMNOŚCI I ŚWIATŁA

(Dokończenie ze str. 9)

bawilem ich od straszliwej jalo-
wości i nudy".

Ta niby służebna człowiekowi
idea może być jednym, wielkim o-
szustwem, gdybyśmy ją tylko trak-
towali jako środek zastępczy, jako
coś, co mimo swojej wielkiej po-
zornej wielkości i uniwersalności,
uzasadnia jedynie działanie, a nie
jest jego przyczyną konieczną i o-
statecznym celem.

A więc obydwie przedstawienia
niosą już coś więcej, niż dyskusje o
moralności politycznej, sięgają do
spraw bardziej zasadniczych, do
istnienia pozornej lub istotnej
sprzeczności między powszechnymi
normami etycznymi a skutecznością
działania. Ani Jerzy Andrzejewski
w „Ciemnościach”, ani Broszkiewicz
w „Imionach władzy” nie lan-
sują klerkowskiej zasady unikania
wszelkich działań politycznych. Nie
stwierdzają też, że skuteczność dzia-
łania musi pozostawać w kolizji z
etyką. Niedopuszczalnymi dla nich
będą te tylko formy działania, które
łamia prawo człowieka do spo-
kojnej egzystencji. A więc
podstawową zasadą wolności będzie
zagwarantowanie — wolności od lęku
wzbudzanego przez pewne o-
kreślone metody sprawowania władzy,
przez stawianie zasady skutec-
teczności ponad podstawowe prawa
ludzkie. To wszystko brzmi dość o-
gólnikowo, ale w żywym tworzywie
sztuki przybiera kształty dość kon-
kretne. Sięgnijmy do tekstu powieści
c. Andrzejewskiego.

„Nie wolno mi się bać” — po-
myślał Diego.

— Nie powinno tak być, żeby
ludzie musieli się bać — powie-
dział.

— Przeciwnie — zawołał Tor-
quemada — człowiek jest nędzny
i jego strach jest nie tylko po-
trzeby, lecz konieczny. Chcąc
piętnować zło, musimy wciągnąć je
ujawniać i obnażyć, aby ukazane
w całej swej brzydocie budziło
wstręt, a przede wszystkim strach.
Oto prawda władzy! Gdyby pew-
nego dnia zabrakło winnych, mu-
sielibyśmy ich stworzyć, ponieważ
są nam potrzebni, aby nieustannie,
o każdej godzinie występki
były publicznie poniżane i kara-
ny... Konieczność naszej władzy,
mój synu, od tego przede wszystkim
należy, aby strach, wyjąwszy
garstkę posłusznych dobrej woli,
stał się powszechnym, tak wypeł-
niając wszystkie dziedziny życia,
wszystkie najtajniejsze jego szcze-
liny, by nikt już sobie nie mógł
wyobrazić istnienia bez lęku.

A więc metoda przysłoniła i za-
stąpiła ideę tworząc niejako jej su-
rogat będący właściwie w przypadku
Inkwizycji zapoznaniem chrześ-
cijańskiej nauki miłości.

I Jerzy Andrzejewski, i Jerzy
Broszkiewicz (w „Filipie”) nie de-
monstrują kompromitacji określo-
nej idej, lecz systemu ją otaczające-
go. Działająca w imię Kościoła In-
kwizycja jest przedstawiona w po-
wieści jako instytucja nie tylko
obca duchowi Kościoła, ale wręcz
stawiająca się w zakresie wielkości
swoich zadań ponad najwyższą hie-
rarchię kościelną. Nie znajdujemy
w utworze Andrzejewskiego akcen-
tów, mających na celu kompromi-
tację instytucji Kościoła poprzez u-
kazanie mechanizmu działania In-

kwizycji. Inaczej przedstawia tę
sprawę fragment artykułu Leszka
Kolakowskiego zamieszczony w
„Nowej Kulturze”, w którym autor
tłumaczy mechanizm działania In-
kwizycji istotą działalności Kościoła.
U Broszkiewicza poglądy arcy-
katolickiego króla Filipa na istotę
Laski są zaprzeczeniem oficjalnej
nauki Kościoła w tym zakresie.

Inna rzecz, że obydwu autorom
nie zależało na historycznej ścisłości.
Warstwa fabularna ich utworów
jest tylko i wyłącznie pretekstem
do osądzenia zjawisk politycznych,
które, choć jak najbardziej aktualne,
nie ograniczają się tylko do wy-
miaru naszych czasów. Zresztą, forma
aktualizacji i aluzji w obydwu
wypadkach jest różna. Należy chy-
ba pamiętać o różnorodnym odbio-
rze treści przekazywanych przez
teatr. I dlatego źle jest, jeśli aluzja
pozbawiona zostanie pewnej kon-
iecznej precyzji. Wątpliwe, czy
np. wnioski, jakie natrętnie nasu-
wają się po wysłuchaniu dialogu
króla Filipa i księcia Juana, na-
prawdę były zamierzone przez
autora.

Jak wynika z przedstawień, oby-
dwaj pisarze, (a także adaptator
„Ciemności”) zajęli się nie tylko
mechanizmem wypaczenia ludzkich
charakterów za pomocą strachu lub
różnych form przekupstwa, lecz tak-
że i innymi metodami ich zdobywa-
nia lub pozyskiwania. „Imiona władzy”
zaczynają się od klęski Klaudiusza
pod tym względem. Zbrodnia
zastępuje argument, ale Klaudiusz
zabijając Kwintusa musi zdobyć —
samego siebie. Dlatego cały we-
wnętrzny jego monolog ma na celu
przekonanie samego siebie o bez-
względnej konieczności swojego czynu.
Torquemada ukazano w chwili,
gdy zaczyna się u niego zarysowy-
wać proces odwrotny. Zdobyć Die-
ga dla sprawy Inkwizycji jest rów-
noznaczne z dokonaniem się pew-
nego wstrząsu w psychice Wielkie-
go Inkwizytora. Spokojniejszy o
przedłużeniu swojego dzieła zaczy-
na nań spoglądać z pewnej pers-
pektywy. Przychodzi starość, „od-
stęp” się powiększa i nagle cały
kunsztowny gmach argumentacji
zaczyna się walić. Policzek wymie-
rzony jego trupowi dopełnia klęski.
Krąg się zamknął. Inkwizytor po-
zyskał następując i to staje się jego
największą przegraną, bo przecież
jedną z zasadniczych zbrodni było
właśnie zdobycie duszy don Diego.
Kupowanie ludzi lub łapanie ich
strachem w ostatecznym rozrachun-
ku okazuje się jednak mniejszym
złem niż deprawacja ich umysłów.
Podobnie jest z więźniem Dwajścia-
tysięcy w jednoaktówce Broszkie-
wicza pt. „Więzień Stoczniaście” i
on, i Diego padli ofiarą jeszcze jed-
nego pozoru. Byli za skrupulatni, za
miłośkowi. Przesadna drobiazgo-
wość zabija obraz rzeczywistości, u-
niemożliwia obiektywną ocenę zja-
wisk. Człowiek zapomina wtedy o
tym, co zasadnicze, co fundamen-
talne i to nie tylko w sprawie włas-
nego sumienia.

Ta właśnie drobiazgowość, ale już
innego typu — drobiazgowość pisa-
rza, który chce zamknąć całą ocenę
rzeczywistości w ciasnych formach
utworu, zaciążyła na ciekawym wy-
darzeniu teatralnym, jakim są
„Imiona władzy”. Zostawiając na

boku analizę powieści Andrzejew-
skiego pod tym względem trzeba
powiedzieć, że uniknęła tego błędu
sceniczna adaptacja Dejmka.

★

I znów jesteśmy u punktu wyj-
ścia. Przy teatrze. Jakkolwiek syn-
tetyzujący sąd o przedstawieniu
„Imion władzy” w warszawskim
Teatrze Dramatycznym utrudnia
różnorodność stylów scenicznych,
których zastosowanie sugerował
tekst jednoaktówek. I trzeba powie-
dzić, że z tej trudności reżyser i
inscenizator przedstawienia, Lidia
Zamkow, wybrnęła szczęśliwie. Zu-
pełnie inaczej przedstawia się sprawa
z inscenizacją „Ciemności”. Po-
wieść Andrzejewskiego poza wiel-
kim ładunkiem dramatyczności w
potoczny sposób słowa znaczeniu,
niewiele ma z teatrem wspólnego.
Adaptacja Kazimierza Dejmka jest
nie tylko kongenialna wobec utwo-
ru powieściowego, ale w pewnym
stopniu go przewyższa klarownością
ukazania problematyki, jednolito-
ścią klimatu. Nie naruszył przy tym
adaptator waleńców językowych u-
tworu powieściowego. Dejmek raz
tylko wkroczył dość daleko w tekst
wprowadzając do dialogu Torque-
mady z oskarżonym Perezem —
trzeciego rozmówcę don Diega. Ale
trzeba przyznać, że z pozytywnym
dla dialogicznego rozwoju akcji, bar-
dziej niż odczuwamy to z tekstu
uprawdopodobniając przełom doko-
nany w psychice Wielkiego Inkwizy-
tora. Wprowadzenie komentarza
w postaci eleganckiego pana, który
spełnia rolę zbliżoną do zadań
greckiego chóru, sprowadziło do wy-
miarów właściwych realizm przed-
stawienia. Inna sprawa, że komen-
taryz był zbyt monotony i rozbu-
dowany, szczególnie w akcie pierw-
szym, chwilami znów zamiast wspo-
magać narastające napięcie drama-
tyczne, świadomie je osłabiał (scena
otrucia pana de Sigura).

Równie celną, jak adaptacja po-
wieści, była koncepcja inscenizacyj-
na. Doskonale pogodzone monumen-
talność problematyki utworu z ka-
meralnym kształtem adaptacji, z jej
formą dyskursywną. Scenografia i
ilustracja muzyczna właściwie pod-
budowywała monumentalizm pro-
blematyki dzieła powieściowego, zos-
ograniczona ilość wątków i osób,
typ prowadzenia dialogu, aktorska
forma komentarza, koncentrowały
uwagę widza na najbardziej zasad-
niczych problemach utworu, spro-
wadzając jego formę do dialogu we-
wnętrznego.

Lidia Zamkow pokierowała się
dużą skrupulatnością wobec tekstu.
Jako reżyser p. Zamkow miała zaw-
sze tendencje do wydobywania pu-
blicystycznych treści utworu. W
tym wypadku nie zawsze dawało to
najlepsze efekty skrupiając się na
przykład na roli Klaudiusza (grał
go Maciej Maciejewski), którego re-
akcje nie sugerują, że mamy do
czynienia z dialogiem wewnętr-
nym. Jak wspominałem, reżyser do-
skonałe poradził sobie z zachowa-
niem jednolitości charakteru przed-
stawienia, utrzymując poszczególne
jednoaktówki w nieco innych kon-
wencjach teatralnych przy jedno-
czesnym zaznaczeniu ogólnej ten-
dencji całego przedstawienia. W
znaczej mierze dopomogła do tego
scenografia Romana Sadowskiego

akcentując m. in. tę różnorodność
stylów poprzez szczególnie scenogra-
ficzny stanowiący tło dla akcji, ale
jednocześnie zaznaczając wspólność
atmosfery poszczególnych jedno-
aktówek, podobnie jak muzyka Ta-
deusza Bairda celowo podkreślając
napięcie pewnych partii dialogu.

Jeszcze bardziej zespolona z kon-
cepcją inscenizacyjną była sceno-
graficzna koncepcja Jódzkiego
przedstawienia. (Dzieło Iwony Za-
borowskiej). Cała akcja sztuki dzia-
łała się na proscenium, dla którego
tłem była kurtyna z żelaznej bla-
chy, z dwójgiem małych, prawie
niewidocznych drzwiczek. Wielkość
scen, w zasadzie kameralnych, pod-
kreślano przez rzucanie za pomocą
projektora filmowego na żelazne
tło kurtyny płynnych, abstrakcyj-
nych form plastycznych. Wrażenie
potęgowało odpowiednio dawkowa-
na muzyka konkretna.

Trudno oczywiście analizować ca-
łe przedstawienie, ale na pewno in-
scenizacja Kazimierza Dejmka na-
leży do najlepszych osiągnięć teatru
Nowego w Łodzi — i nie tylko tego
teatru. Inaczej nieco przedstawia się
strona aktorska spektaklu. Najcie-
kawszą postacią stworzył Seweryn
Butrym (Torquemada), najbardziej
przekonywającą prezentując bar-
dziej ściszone partie roli. Zbytnią
powierzchnością intencjonalności po-
staści don Diega raził Michał Pa-
wliński. Do trudnych, ale inteligent-
nie zagrzanych ról należał Komen-
tator Wiesława Piłarskiego. Ogólnie
jednak, w porównaniu do adaptacji,
inscenizacji i reżyserii, przedstawie-
nie pozostawiało pod względem
aktorskim wiele do życzenia. „Imio-
na władzy” przyniosły niezapom-
nianą kreację Jana Swiderskiego w
roli Filipa. Umierający król, który
stał się wobec groźby zaprzeczenia
swojego dzieła, targany wątpliwo-
ściami, bliski jest Torquemadzie.
I Wielki Inkwizytor w interpretacji
Seweryna Butryma i Filip uciele-
sniony przez Jana Swiderskiego stali
się żywym zaprzeczeniem sokrates-
owskiej zasady, jakoby władza wy-
kluczała zło, a mądrość nie dopusz-
czała do zbrodni. Interesującym
w tym przedstawieniu wypadł, w gro-
teskowo potraktowanym fragmencie
„Filipa”, Stanisław Wyszyński jako
Filip Pobożny. Innego typu świe-
tym popisem aktorskim była ostat-
nia jednaktówka, (najlepsza moim
zdaniem pod względem teatralnym,
choć nieco mętna ideologicznie) pt.
„Więzień Stoczniaście”. Mieliśmy
tu do czynienia z dużym zindy-
widualizowaniem ról przy niezwykle
wyrównanym poziomie aktorskim.
Zasługa to zarówno Józefa Nowaka
(Więzień Stoczniaście), Witolda
Skarucha (Więzień Dwajścietysię-
cy), Bolesława Plotnickiego (Wię-
zień Stoczniaście) i Janusza Pa-
luszkiwicza (Strażnik).

Obydwie przedstawienia są wyda-
rzeniem kulturalnym, dowodząc, że
sztuka, angażująca się w aktualne
dyskusje pozaartystyczne, a jedno-
cześnie nawiązująca do spraw wy-
kraczających poza wymiar naszych
lat, jest potrzebna. A będzie płodna
i pożyteczna, o ile dojrzałości twór-
ców towarzyszy dojrzałość widza.
Dlatego obydwie przedstawienia
nadają się tylko dla ludzi „doro-
słych”. Dorosłych, do rozumienia
naszych czasów.

Józef Szczawiński